

Prejudiciul moral al persoanei juridice,
cauzat prin încălcarea libertății de exprimare,
analizat prin prisma jurisprudenței instanțelor naționale,
cât și a Curții Europene a Drepturilor Omului

The moral damage of legal entities,
caused by the violation of freedom of expression,
analyzed through the lens of the jurisprudence of the national
courts, as well as of the European Court of Human Rights.

Cristina-Valentina Ploscaru¹

Rezumat: Prejudiciul moral este unul dintre cele mai complexe tipuri de daune pe care le poate suferi o persoană. Persoana care a suferit un prejudiciu moral are dreptul la despăgubiri. Majoritatea doctrinarilor cred că prejudiciul moral nu poate fi estimat și nici evaluat. Persoanele morale pot suferi daune morale. Formele de manifestare sunt examinate în lumina Curții Europene a Drepturilor Omului. Persoanele juridice pot suferi daune morale ca urmare a încălcării libertății de exprimare.

Cuvinte-cheie: persoane juridice, daune morale, tipul daunelor, drepturi nemateriale de reputație, forme de manifestare, libertatea de exprimare

Abstract: The moral damage is one of the most complex type of damages that a person can suffer. The person who suffered moral damage has the right of compensation. Most of the doctrinaires believe that moral damage cannot be estimated and also cannot be evaluated. The moral persons can suffer moral damages. The forms of manifestation are examined in the light of The European Court of Human Rights. The legal persons can suffer moral damages as a result of the violation of freedom of expression.

Keywords: legal persons, moral damage, type of damages, reputation, non-material rights, forms of manifestation, freedom of expression

Introducere

Prejudiciul moral este cel mai complex tip din categoria prejudiciilor pe care o persoană poate să le sufere. Majoritatea doctrinarilor sunt de părere că prejudiciul moral nu se poate estima, nefiind posibil a fi supus unei evaluări. Astfel, noțiunea „prejudiciu moral” se referă la tipuri de prejudicii care sunt intangibile și

¹ Doctorand, Facultatea de Drept, Universitatea din Craiova, e-mail: ploscarucristinavalentina@yahoo.com.

căroră nu li se poate atribui cu ușurință o valoare economică de vreme ce, strict vorbind, „nu au o valoare pecuniară proprie”².

Având în vedere faptul că societatea este într-o continuă mișcare ce determină o evoluție accentuată a acesteia, a condus la nevoia recunoașterii, dar și a ocrotirii anumitor drepturi unor entități juridice, drepturi care au fost considerate, o lungă perioadă de timp, a fi apanajul exclusiv al persoanei fizice. Astfel, „aptitudinea persoanei juridice de a figura în calitate de subiect și beneficiar al reparației prejudiciului, asemenea persoanei fizice, nu mai pare a fi ceva neobișnuit”³.

Una dintre cele mai des întâlnite modalități de exprimare a prejudiciului moral cauzat persoanelor juridice o constituie încălcarea libertății de exprimare.

Convenția pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale, cunoscută și sub denumirea de Convenția Europeană a Drepturilor Omului⁴ consacră această libertate în articolul 10 § 1: «Orice persoană are dreptul la libertatea de exprimare. Acest drept cuprinde libertatea de opinie și libertatea de a primi sau de a comunica informații ori idei fără amestecul autorităților publice și fără a ține seama de frontiere. Prezentul articol nu împiedică statele să supună societățile de radiodifuziune, de cinematografie sau de televiziune unui regim de autorizare.».

Acest sistem de protecție asigură posibilitatea exercitării lor de către titularii acestora mai exact, de orice persoană ce se află sub jurisdicția statelor părți la convenție.

Libertatea de exprimare reprezintă garanția unei informări obiective și a pluralității, oricare i-ar fi forma, suportul sau finalitatea. Ea se aplică nu numai la mass-media, ci și tuturor creatorilor din domeniul științific, literar sau artistic. Altfel spus, libertatea de exprimare presupune libertatea unei persoane de a-și exprima gândurile, opiniile sau credința. Totodată, libertatea de exprimare presupune libertatea creațiilor de orice fel, prin viu grai, prin imagini, prin scris, prin sunete sau prin alte mijloace de comunicare în public, inclusiv mediul online⁵.

De asemenea, libertatea de exprimare reprezintă un drept special, cu particularități deosebite, fiind cel mai corect caracterizată ca fiind un drept

² C. Munteanu, „Drepturile personalității. Caractere și limite”, în *Revista română de drept privat*, nr. 6/2011, p. 126, <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/ronrev2011&div=75&id=&page=>.

³ E. Cațaveică, „Modalitățile de exprimare a prejudiciului moral cauzat persoanelor juridice în lumina jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului”, în *Revista Națională de Drept*, nr. 6/2014, [Online] la: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Modalitatile%20de%20exprimare%20a%20prejudiciului%20moral%20cauzat%20persoanelor%20juridice%20in%20lumina%20jurisprudentiei%20Curtii%20Europene%20a%20drepturilor%20omului.pdf, accesat la data de 12.04.2022.

⁴ Convenția a fost adoptată pe data de 4 noiembrie 1950 la Roma și a intrat în vigoare pe 3 septembrie 1953.

⁵ M. Safta, *Drept constituțional și instituții politice. Vol. I. Teoria generală a dreptului constituțional. Drepturi și libertăți*, ed. a IV-a, rev., Editura Hamangiu, București, 2018, p. 281.

ambivalent, pe de o parte, un drept autonom, un drept indispensabil oricărui regim democratic, dar, în același timp, un drept care poate prejudicia efectivitatea altor drepturi. Astfel, libertatea de exprimare, având în componența sa libertatea de informare este necesară libertății de întrunire și asociere, dar ar putea constitui o amenințare la adresa respectării principiului prezumției de nevinovăție sau dreptului la respectarea vieții private. Este un drept individual ce ține de libertatea spirituală a fiecărei persoane, dar și un drept colectiv, permițând comunicarea cu ceilalți⁶.

Libertatea de exprimare reprezintă una dintre condițiile primordiale pentru existența unei societăți democratice. Ea a fost proclamată cu acest titlu atât în dreptul intern la cel mai înalt nivel cât și în dreptul european al drepturilor omului⁷. Aceasta a devenit, în anul 1948, un drept universal fiind consacrată în Declarația Universală a Drepturilor Omului. În anul 1950 a fost inclusă în Convenția Europeană a Drepturilor Omului în articolul 10. Acest articol impune statelor obligația de a nu împiedica exercitarea în mod liber a acestor drepturi, cât și pe aceea de a asigura exercițiul lor astfel încât să se realizeze pluralismul de idei și de păreri „la un dublu nivel, anume unul vertical, în raporturile dintre autoritățile statale și indivizi, și altul orizontal, în raporturile între indivizi”⁸.

4. Titularii libertății consacrate de art. 10 din Convenție

Atât persoanele fizice, cât și cele juridice se bucură de libertățile garantate de art. 10 din Convenție fără a se face distincție în ceea ce privește natura scopului în vederea căruia această libertate se exercită sau cu privire la rolul pe care îl are în viața socială persoana care îl exercită.

În sfera titularilor săi pot să se afle persoanele fizice, dar și subiectele colective de drept (în special persoanele juridice).

Dreptul la libertate de exprimare este o noțiune generică ce cuprinde libertatea de a avea și de a-și exprima opinia, cât și libertatea de informare.

De-a lungul timpului, numărul cauzelor înregistrate pe rolul Curții Europene a Drepturilor Omului, ce aveau ca „victime” persoane juridice au cunoscut o creștere remarcabilă. O posibilă explicație a acestui fapt o constituie dobândirea unui rol socio-economic tot mai însemnat al persoanei juridice, determinând astfel, conștientizarea nevoii recunoașterii și apărării drepturilor și libertăților fundamentale ale acesteia.

Un lucru extrem de important cu privire la capacitatea persoanei juridice de a se adresa Curții Europene a Drepturilor Omului îl constituie necesitatea ca pretinsa încălcare a unui drept să fie legată de obiectul său de activitate, în limitele

⁶ M. Roibu, *Libertatea de exprimare și limitele ei penale*, Editura C.H. Beck, București, 2013, p. 8.

⁷ S. Rădulețu, *Libertăți fundamentale*, ed. a II-a rev., Editura Didactică și Pedagogică, București, 2008, p. 225.

⁸ C.A. Corbu, *Persoanele juridice și grupurile de particulari în jurisprudența CEDO*, Editura Institutul Român pentru Drepturile Omului, București, 2010, p. 241.

prevăzute în actul constitutiv. Astfel, persoana juridică nu poate exercita drepturi ce sunt, prin natura lor, legate de calitatea de ființă umană a titularului.

„Practic toate subiectele colective de drept au posibilitatea intentării unei cereri de recurs individual în fața instanței europene, în acord cu prevederile art. 34 din Convenție, au vocația de a fi titulare ale dreptului la liberă exprimare prevăzut de art. 10, fie este vorba de partide politice, syndicate, culte religioase, asociații sau fundații etc.”⁹

O cauză relevantă în acest sens este cauza *Partidul Comuniștilor (Nepeceriști) și Ungureanu c. României*. Aici, judecătorii Curții Europene au stabilit că pot invoca drepturile prevăzute de art. 10 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului și partidele politice. Potrivit acestei instanțe, libertatea de expresie are caracter indispensabil pentru partidele politice și pentru membrii acestora, de aceea eventualele ingerințe în libertatea de exprimare a unui om politic, membru al unui partid de opoziție, impun Curții exercitarea unui control strict al aplicării lor¹⁰.

Curtea Europeană a Drepturilor Omului a stabilit, în mod just, că este irelevant dacă persoanele juridice urmăresc sau nu un scop patrimonial, astfel că, în cauza *Autronic AG contra Elveției*, a reținut că „nici statutul de societate pe acțiuni al reclamantei în cauză, nici caracterul comercial al activităților sale și nici chiar însăși natura libertății de exprimare nu ar putea priva societatea reclamantă de beneficiul art. 10 din Convenție. Aceasta se aplică oricărei persoane fizice sau juridice.”

O altă speță relevantă privește un interviu realizat, în 2012, de către o societate media din Slovacia cu un cunoscut cântăreț din țara respectivă. În cadrul discuției au fost prezentate imagini cu artistul în timp ce fuma și spunea că „sunt recunoscător pentru iarba verde magică. Aș interzice alcoolul și aș permite marijuana.” Când a auzit acest lucru, jurnalistul a râs, fapt ce s-a considerat a fi o aprobare a celor afirmate de către cântăreț.

Ca urmare a acestui fapt, compania media a fost amendată pentru încălcarea interdicției de promovare a consumului de droguri. Sancțiunea a fost anulată în justiție, după ce reprezentanții Ringier Axel Springer Slovacia au arătat că nu au aprobat opiniile artistului, ci doar le-au prezentat, în scopul de a informa publicul despre o chestiune de interes public.

După doi ani, Consiliul audiovizualului din Slovacia a aplicat companiei media o nouă sancțiune, sancțiune ce a fost menținută de Curtea Supremă slovacă invocând faptul că Ringier Axel Springer „are răspundere obiectivă (strictă) pentru modul de prelucrare a informațiilor și conținutul acestora, care nu ar fi trebuit să încalce prevederile constituționale și cadrul legal pentru protecția societății”.

Curtea Constituțională din Slovacia a respins o sesizare adresată de societatea media. Urmare a acestui fapt, societatea s-a adresat CEDO, invocând că i-a fost încălcat dreptul la liberă exprimare.

⁹ C. A. Corbu, *op. cit.*, p. 257.

¹⁰ Curtea Europeană a Drepturilor Omului, cauza *Partidul Comuniștilor (Nepeceriști) și Ungureanu c. României*, cererea nr. 46.626/1999, definitivă la data de 6.07.2005.

Curtea Europeană a Drepturilor Omului a stabilit că a existat o ingerință în libertatea de exprimare a companiei reclamante și, prin urmare, a urmărit să stabilească dacă ingerința a fost necesară într-o societate democratică.

„Datorită importanței sale pentru democrație, Curtea a reiterat faptul că jurnalismul face obiectul unor limite de protecție prevăzute la articolul 10. Pedepsa unui jurnalist pentru diseminarea opiniilor altuia nu ar trebui să se întâmple fără motive foarte întemeiate. Curtea a menționat că interviul în cauză (...) a contribuit la o dezbateră de interes public. Curtea nu a crezut că jurnalistul intenționase să laude marijuana sau să incite la utilizarea acesteia”, se reține într-un comunicat al Curții Europene a Drepturilor Omului.

Consider că, în mod corect, Curtea a sesizat că nu s-a demonstrat că societatea media a acționat cu rea-credință sau iresponsabil. Având în vedere acest lucru, Curtea a constatat că amenda aplicată Ringier Axel Springer Slovacia a fost disproporționată și nu era necesară într-o societate democratică, ducând la o încălcare a drepturilor protejate de Convenție.

Curtea Europeană Drepturilor Omului a decis ca Slovacia să îi achite companiei media daune materiale de 500 de euro, 2.600 de euro daune morale și peste 10.000 de euro pentru cheltuielile cu procesul.

În Cauza *Monnat c. Elveție*¹¹, Curtea a concluzionat că aplicarea de sancțiuni reclamantului, de profesie ziarist, dar și societății de radiodifuziune la care era angajat, pentru faptul că a realizat și difuzat o emisiune televizată ce avea ca subiect prezentarea unei viziuni diferite de cea prezentată în manualele de istorie privitoare la poziția adoptată de statul pârât în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, reprezintă o încălcare a libertății de exprimare întrucât, acest subiect este unul de interes major, iar aplicarea unor sancțiuni poate determina ziariștii să nu mai dezbată probleme ce privesc viața colectivității, astfel că s-a constatat de către Curte o încălcare a art. 10 din Convenție.

La noi în țară, libertatea de exprimare este garantată prin Constituție. Articolul 30 din Constituția României proclamă: „Libertatea de exprimare”(1) Libertatea de exprimare a gândurilor, a opiniilor sau a credințelor și libertatea creațiilor de orice fel, prin viu grai, prin scris, prin imagini, prin sunete sau prin alte mijloace de comunicare în public, sunt inviolabile. (2) Cenzura de orice fel este interzisă. (3) Libertatea presei implică și libertatea de a înființa publicații. (4) Nicio publicație nu poate fi suprimată”.

În ceea ce privește jurisprudența națională, Curtea de Apel București printr-o decizie civilă¹² a respins apelul declarat de apelanta-reclamantă Banca Centrală Română, ca nefondat. Curtea a avut în vedere, când a pronunțat această decizie, faptul că privitor la contextul general al articolului publicat de către pârât, care avea ca subiect realizarea unor anchete jurnalistice referitoare la pierderile înregistrate de bancă și la cauzele ce au determinat aceste pierderi, „acesta a fost generat de necesitatea de a da curs unui interes general”.

¹¹ Curtea Europeană a Drepturilor Omului, cauza *Monnat c. Elveției*, cererea nr. 73604/2001, definitivă la data de 21.12.2006.

¹² C. A. București, sect. a IV-a civ., dec. nr. 533A, definitivă la data de 07.07.2017.

În urma verificărilor ce au avut ca obiect caracterul pretins defăimător al articolului, Curtea a constatat că s-a făcut dovada veridicității faptelor ce i s-au imputat reclamantei.

De asemenea, Curtea a reținut că jurnalistul a acționat cu bună-credință, a scris un articol al cărui subiect este de interes general, mesajul a fost bazat pe informații exacte.

Curtea, având în vedere probele administrate, a reținut că „o bază factuală suficientă a creat convingerea jurnalistului că faptele prezentate sunt reale” și a considerat acceptabilă doza de exagerare, cât și limbajul utilizat de apelantul-pârât pentru a stârni interesul cititorului.

„Prin urmare, caracterul notoriu al persoanei vizate, colaborat cu subiectul de interes general al investigației jurnalistice și în raport de existența unei baze factuale suficiente, apte să dovedească veridicitatea informațiilor publicate, sunt elemente de fapt care au stat la baza constatării Curții în sensul că articolul în litigiu nu a depășit limitele libertății de exprimare”.

Curtea a respins apelul declarat de reclamanta-apelantă, ca nefondat întrucât, a constatat „că nu sunt întrunite în mod cumulativ condițiile angajării răspunderii civile delictuale a pârâtului, neexistând o faptă ilicită în sensul art. 72 și 75 alin. (2) Cod civil.

Consider că decizia pronunțată de către Curtea de Apel București este corectă întrucât, nu au fost întrunite condițiile angajării răspunderii civile delictuale a pârâtului. Jurnalistul a scris un articol al cărui subiect era unul de interes general în care, deși, a folosit un limbaj ușor exagerat, a făcut acest lucru pentru a stârni curiozitatea cititorului. Informațiile prezentate de acesta au fost reale, astfel că nu se putea reține că persona juridică a suferit un prejudiciu moral ca urmare a publicării acestui articol.

O altă decizie¹³ în care s-au acordat despăgubiri cu titlu de daune morale unei persoane juridice a fost pronunțată tot de către Curtea de Apel București. Ea „a apreciat că demersurile jurnalistice ale intimatelor din anii 2011 și 2012 au adus atingere reputației A. SA. A priori, curtea de apel a reținut că art. 10 din Convenția Europeană a Drepturilor Omului apără discutarea oricăror subiecte care interesează opinia publică în general, precum și faptul că, pentru a se asigura libertatea presei, reglementarea convențională poate privi și unele aspecte ale activității economice sau politicii comerciale, o întreprindere, un profesionist, fiind expus în mod inevitabil la o supraveghere strictă a practicilor sale, atât de către concurenți cât și de către potențialii clienți, consumatori, beneficiari ai serviciilor oferite de către aceasta”.

5. Limitele libertății de exprimare

„Libertatea ta se întinde până acolo unde întâlnește libertatea mea”, spunea filozoful John Stuart Mill astfel că, deși este un drept esențial într-o societate democratică, libertatea de exprimare nu poate fi exercitată dincolo de orice limite.

¹³ C. A. București, sect. a VI-a civ., dec. nr. 1.152/2014, definitivă la data de 27.11.2014.

Ca orice libertate socială, ea presupune luarea în considerare a unor interese de ordin general, cum sunt siguranța națională, integritatea teritorială a statelor contractante, siguranța publică, apărarea acesteia și prevenirea săvârșirii unor infracțiuni, protecția sănătății și a moralei publice, garantarea autorității și a imparțialității puterii judiciare, precum și a unor interese de ordin personal cum sunt reputația și drepturile aparținând altor persoane, împiedicarea de a divulga informații confidențiale. Aceste limitări sunt prevăzute în art. 10 parag. 2 al Convenției¹⁴. Ele se concretizează în posibilitatea existenței unor ingerințe ale autorităților statale în exercitiul acestui drept pentru a se realiza scopurile enunțate de art. 10 par. 2. Curtea Europeană a Drepturilor Omului a subliniat în repetate rânduri că restricțiile la libertatea de exprimare, oricare ar fi contextul de discuție, nu sunt compatibile cu dispozițiile art. 10 par. 2 doar dacă îndeplinesc condițiile pe care le impune în privința lor, în special aceea ca ingerințele statale să poată fi considerate ca necesare într-o societate democratică. În examinarea îndeplinirii acestei condiții, Curtea a declarat întotdeauna că statele contractante dispun de o anumită marjă de apreciere care nu este nelimitată. În ultimă fază revine jurisdicției europene misiunea de a se pronunța în mod definitiv asupra compatibilității restricțiilor aplicate de autoritățile naționale prevederilor Convenției, cu luarea în considerație a circumstanțelor fiecărei cauze, în special spre a se vedea dacă ele corespund unei nevoi sociale imperioase și sunt proporționale cu scopul urmărit¹⁵.

3. Sancțiuni

Sancțiunile ce pot să fie aplicate ca urmare a încălcării libertății de exprimare se pretează mai multor clasificări, în funcție de criteriul de clasificare ce a fost ales.

În funcție de natura juridică a acestora, sancțiunile se împart în:

- a) sancțiuni disciplinare/administrative;
- b) sancțiuni civile(interzicerea publicării unui articol, obligarea la plata de despăgubiri civile etc.);
- c) sancțiuni penale(amenda penală, pedeapsa închisorii, renunțarea la urmărirea penală, renunțarea la aplicarea pedepsei, amânarea aplicării pedepsei interzicerea exercitării funcției/profesiei).

În funcție de obiect, sancțiunile civile se clasifică în:

- a) sancțiuni patrimoniale(obligarea la plata de despăgubiri);
- b) sancțiuni nepatrimoniale(obligarea pârâtului la a-și cere scuze public).

¹⁴ C. Bîrsan, *Convenția europeană a drepturilor omului, Comentariu pe articole. Vol. I. Drepturi și libertăți*, Editura All Beck, București, 2005, p. 763.

¹⁵ C. Moldovan, *Libertatea de exprimare. Principii, restricții, jurisprudență*, Editura C.H. Beck, București, 2012.

În funcție de durata pe care își produc efectele, sancțiunile se împart în:

- a) sancțiuni cu efecte dintr-o dată (înlăturarea unui articol de pe un site, obligarea la emiterea unui comunicat de presă);
- b) sancțiuni cu efecte nelimitate în timp (interdicția de a face unele afirmații în viitor).

De asemenea, în funcție de momentul temporal în care își produc efectele, sancțiunile civile se clasifică în:

- a) sancțiuni ex-ante/ sancțiuni preventive. Acestea intervin înainte de aducerea informațiilor la cunoștința publicului (neacordarea autorizației de înființare a unui post de televiziune);
- b) sancțiuni ex-post. Ele intervin după dezvăluirea informațiilor (obligarea la plata unor despăgubiri, obligarea la publicarea hotărârii de admitere a acțiunii ce avea ca obiect răspunderea civilă delictuală, interzicerea unor afirmații pentru viitor, confiscarea unei lucrări etc.)¹⁶.

4. Considerații personale și concluzii

Prin urmare, prejudiciul moral cauzat persoanei juridice poate îmbrăca mai multe forme, încălcarea libertății de exprimare fiind una dintre cele mai des întâlnite modalități.

Așa cum am mai spus, libertatea de exprimare este un drept fundamental în orice stat democratic însă, nefiind un drept absolut, evident că și de la acest principiu pot exista derogări justificate, însă limitele respective trebuie prevăzute expres de către lege și trebuie să fie de strictă interpretare și aplicare. Numai astfel se poate vorbi de o veritabilă libertate de exprimare. Simpla sa proclamare nu este suficientă. Chiar și constituțiile din perioada comunistă au prevăzut libertatea de exprimare. Cu toate acestea, este de notorietate că ea nu a existat în acea perioadă. Deci consacrarea constituțională este o condiție necesară dar nu și suficientă pentru ca libertatea de exprimare să existe cu adevărat¹⁷.

În aceste condiții, instanțelor naționale cât și celor internaționale le revine răspunderea și provocarea de a decide în ce măsură echilibrul stat – individ sau individ – individ a fost respectat, raportându-se la normele juridice în litera și în spiritul lor, dar mai ales în spiritul dreptății și al democrației la modul general¹⁸.

Prejudiciul moral suferit de persoanele juridice trebuie evaluat de la caz la caz de către instanțele de judecată. Pentru a face acest lucru, ele au în vedere, în special, gravitatea faptei, cât și consecințele rezultate ca urmare a încălcării drepturilor nepatrimoniale.

¹⁶ S. Stoicescu, *Libertatea de exprimare versus dreptul la reputație Aplicarea standardului CEDO la jurisprudența națională*, Editura Hamangiu, București, 2019, pp. 290-291.

¹⁷ S. Rădulețu, *op. cit.*, pp. 226-227.

¹⁸ C. Roman, „Între Obscenitate și artă. Exprimarea artistică a libertății de exprimare”, [Online] la: <https://www.juridice.ro/754225/intre-obsenitate-si-arta-exprimarea-artistica-ca-forma-a-libertatii-de-exprimare.html>, accesat la data de 20.02.2022.

Referințe

- Bîrsan C., *Convenția europeană a drepturilor omului, Comentariu pe articole. Vol. I. Drepturi și libertăți*, Editura All Beck, București, 2005
- Cațaveică E., „Modalitățile de exprimare a prejudiciului moral cauzat persoanelor juridice în lumina jurisprudenței Curții Europene a Drepturilor Omului”, în *Revista Națională de Drept*, nr. 6/2014, [Online]
- Corbu C. A., *Persoanele juridice și grupurile de particulari în jurisprudența CEDO*, Editura Institutul Român pentru Drepturile Omului, București, 2010
- Moldovan C., *Libertatea de exprimare. Principii, restricții, jurisprudență*, Editura C.H. Beck, București, 2012
- Munteanu C., „Drepturile personalității. Caractere și limite”, în *Revista română de drept privat*, nr. 6,/2011[Online]
- Rădulețu S., *Libertăți fundamentale*, ed. a II-a rev., Editura Didactică și Pedagogică, București, 2008
- Roibu M., *Libertatea de exprimare și limitele ei penale*, Editura C.H. Beck, București, 2013;
- Roman, C., „Între Obscenitate și artă. Exprimarea artistică a libertății de exprimare”, [Online]
- Safta M., *Drept constituțional și instituții politice. Vol. I. Teoria generală a dreptului constituțional. Drepturi și libertăți*, ed. a IV-a rev., Editura Hamangiu, București, 2018
- Stoicescu S., *Libertatea de exprimare versus dreptul la reputație Aplicarea standardului CEDO la jurisprudența națională*, Editura Hamangiu, București, 2019

